

Skam, ojämlikhet och vidgade klyftor

Under de senaste åren har det publicerats en rad böcker och forskningsrapporter som visar att jämlika samhällen mår bättre än ojämlika. Det borde inte ha kommit som någon överraskning. När orättvisorna och de ekonomiska klyftorna är stora märker vi av det. Det är som om det kryper innanför skinnet. Vi reagerar då med känslor som skam, ilska, förakt avsky, ångest, avundsjuka och de är allt vanligare och intensivare ju mer ojämlikt och orättvist samhället är.

Den existentiella ojämlikheten återverkar på hur man blir behandlad – med respekt och värdighet eller inte.

För några år sedan kom Göran Therborns bok *Ojämlighet dödar ut*.¹ I den skriver han bland annat om den existentiella ojämlikheten och om hur olika livsvillkor återverkar på hur man blir behandlad – med respekt och värdighet eller inte.

Hur ojämlika livsvillkor berör oss är också ett tema i Richard Wilkinson och Kate Picketts senaste bok *The Inner Level* (på svenska *Den inre ojämlikheten*²) som är en uppföljare till *The Spirit*

Level (på svenska *Jämlikhetsanden*³).

Ojämlighet påverkar oss som individer, hur vi tänker, upplever och beter oss. När gapet mellan rik och fattig vidgas ökar också benägenheten att värdera oss själva och andra i termer av överlägsenhet och underlägsenhet. Låg social status är förenat med ökad statusstress. Ju lägre social status desto mindre respekt och mer hån och förakt från omgivningen. Det gör att känslan av att vara mindre värd slår

rot. För grupper som ständigt påminns om sin underordnade ställning finns ofta ingen annan utväg än att acceptera sin obetydliga status. Och det är i det här sammanhanget som den statusbundna skamkänslan gör sig gällande.

Statusbunden skamkänsla

Att orättvisor och ojämlika livsvillkor kryper innanför skinnet och ger upphov till känslor är inte alls konstigt. Att bli arg, ledsen och skamsen hör till. Det är skamkänslan som tycks dominera därför att den under vissa förhållanden befäster och återskapar social ojämlikhet. Skam är också den känsla som den amerikanske sociologiprofessorn Thomas Scheff betraktar som den mest grundläggande eftersom den fyller fler funktioner än vad andra känslor gör. Den bestämmer om och i vilken grad alla andra känslor som till exempel ilska, avsky, avund, glädje blir uttryckta eller undertryckta.⁴

Människan är mycket känslig för hur hon blir bedömd av andra och skam är det samlande begreppet för en stor grupp känslor som uppstår när man ser sig själv negativt, även om det handlar enbart om lätt negativt, genom den andres ögon, eller enbart att man förväntar sig en sådan reaktion. Det inkluderar såväl mindre intensiva former av skam, som förlägenhet, som mer kraftfulla former som förödmjukelse, förnedring och vanära. Även om de mer kraftfulla formerna har sina egna beteckningar och kännetecknande drag är ändå huvudkänslan skam. Bortvänd blick och ned-

slagna ögon, sänkt huvud och sänkta skuldror anses vara typiska uttryck för skam-förödmjukelse.

Skam uppstår i situationer när det förekommer spänningar i de sociala relationerna som kan yttra sig att man känner sig obekvämt och mindre värd. Och som sådan är den en känsla som hör människan till. Men skamkänslan är också förknippad med ojämlikhet, till socioekonomiska förhållanden, till individens position på samhälls-stegen, till social klass och till social status. Den omtalas ibland som statusbunden skamkänsla.

Tre klassiska samhällsvetare – Adam Smith, Karl Marx och Thorstein Veblen

Redan för drygt 250 år sedan uppmärksammades den existentiella ojämlikheten av nationalekonomen Adam Smith i sin bok *The Theory of Moral Sentiments*.⁵ Lägre sociala klasser till exempel fattiga skäms för sin underordnade position därför att det finns en benägenhet hos människor att beundra och till och med dyrka de rika och de mäktiga samt att förakta eller i varje fall ignorera fattiga personer och människor av låg ställning. Men det är, fortsätter han, både nödvändigt och ruttet. Att se ned på dem med låg ställning är nödvändigt för att grundlägga och bevara klassskillnaderna och samhällsordningen. Men det är på samma gång den viktigaste orsaken till samhällets moraliska ruttethet.

Smith ger en detaljerad beskrivning av hur en fattig man känner sig. Han skäms över sin fattigdom och har en

känsla av att den antingen leder till att människorna inte ser honom eller att de inte är benägna att visa någon som helst medkänsla med honom. Han går ut och kommer hem utan att någon tar notis om honom. Människor vänder bort blicken från honom. En man av hög rang och framstående ställning däremot iakttas och beundras. Man är ivrig att få se honom och att åtminstone i sympatins form få erfara den glädje och triumf som naturligt väcks hos honom på grund av hans omständigheter.

Även en annan klassisk samhällsvetare, Karl Marx, intresserade sig för den betydelse som social status och sociala jämförelser har för självkänslan. Det framgår mest tydligt i hans utläggningar om hur känslan av främlingskap uppstår och vilka uttryck den tar. Han gav följande exempel. Ett hus kan vara litet eller stort. Så länge som alla grannars hus är små tillfredsställer det alla sociala krav på ett boende. Men om det skulle byggas stora palats intill det lilla huset skulle det lilla huset sjunka i status och uppfattas som ett skjul. Det lilla huset signalerar att den boende har en obetydlig eller ingen position alls i samhället. Om bostadsområdet fortsätter att utvecklas på detta sätt kommer den som bor i det anspråkslösa lilla huset att känna sig mer och mer obekvämt, mer otillfredsställd och mer instängd inom sina fyra väggar. Förklaringen till detta, skriver Marx, är att vad som skänker oss glädje, välbehag och vad som påverkar våra önsknings har sina sociala och samhälleliga orsaker och är beroende av de relationer som vi ingår i.⁶

Under kapitalismens framväxt kom pengar att få en allt större betydelse för det sociala anseendet och den sociala statusen. Om det skriver den amerikanske sociologen Thorstein Veblen i sin bok *A Theory of Leisure Class*.⁷ I den tar han upp hur pengar blev ett allt viktigare mått på människans värde. Om man lyckades att bli rik fick man ett gott anseende. Men om man kom på efterkälken ekonomiskt fick man skämmas.

Kampen för värdighet

På 1970-talet kommer samhällsforskarna Richard Sennett och Jonathan Cobb ut med den banbrytande boken *The Hidden Injuries of Class*.⁸ I den avtäcker de en form av klasskonflikt i det amerikanska samhället som får förödande konsekvenser för arbetarklassens möjlighet att känna sig värdfull och stolt.

Det tragiska med det amerikanska samhället, skriver författarna, är att uppnåendet av värdighet blir till en tävlan där endast några kommer att åtnjuta den värdighet de önskar medan de som befinner sig längre ned i hierarkin får skämmas för sina tillkortakommanden. Om och om igen återkommer bitterheten hos de intervjuade över att bli behandlade som om de vore lortar och som mindre värda.

Skammens dynamik

Flera har tagit upp att människor som är utsatta för omgivningens förtryck och orättvisa förhållanden inte bara undviker att göra uppror utan till och med tycks tolerera ett system som är orättvist och som inte behandlar

människor som jämlikar. Varför är det så? En av flera möjliga förklaringar har att göra med skammens dynamik, menar Thomas Scheff i sin bok *Microsociology*.⁹ Det finns en kraft i skambeläggandet och i känslan av skam som kan bidra till att befästa social underordning och ojämlikhet. Det beror på att medlemmar i utsatta och lägre sociala klasser har speciella svårigheter med skam på grund av att skammen dels är ett resultat av yttre hån och förakt från omgivningen, dels är orsakad av inre händelser. Personer som har låg status och som befinner sig i ett socialt underläge lider inte bara brist på omgivningens aktning. För att kunna klara av vardagen tvingas de också inta de dominanta gruppernas attityder och således se på sig själva genom föraktfulla andra. Detta skapar en kraftfull källa av självgenererad skam. Det finns mycket som talar för, menar Scheff, att klassamhället inte bara har sin grund i den härskande klassens förfogande över maktmedel för social kontroll utan också botten i de lägre sociala klassernas emotioner. Passivt accepterande av orättvisa vilar på två komplementära rörelser hos de underordnade klasserna. För det första skam över sina egna medlemmars kännetecken och för det andra en idealisering av den härskande klassen.

Media, menar Scheff, skapar medvetet den glamour som samhällseliten behöver. Den legitimerar elitens politiska och ekonomiska makt, samtidigt som den bekräftar lägre sociala klassers skam eftersom dess medlemmar ser sig som underlägsna på grund av att de brister i lyskraft.

Är högstatuspersoner och välbärgade annorlunda?

Den amerikanske sociologen Candice Clark ger flera exempel på vilka uttryck den existentiella ojämlikheten tar. Personer i högstatuspositioner betar sig inte som de i lågstatuspositioner.¹⁰ De talar mer och avbryter andra mer än vad lågstatuspersoner gör. De har en annan blick och ett annat ansiktsuttryck. De tillåts uttrycka mer ilska.

De fårade ögonbryn och stela läppar som utmärker högstatuspersoner anses vara komponenter av ansiktsuttryck för ilska. Den tendens som finns bland lågstatuspersoner när de samtalar med högstatuspersoner är uttryck för förlägenhet och skam.

Dominanta beteenden som att peka finger och avbryta när andra talar vittnar om en känsla av självförtroende medan den hopsjunkna skyddade ställningen hos lågstatuspersoner tyder på känslor av sårbarhet, osäkerhet och skam.

När människor skambeläggs eller förödmjukas vill de bli osynliga och sjunka genom jorden. En del drar sig undan och låtsas som om ingenting har hänt. Andra blir paralyserade vilket leder till att de skjuter känslor av ilska och förbittring under medvetandets nivå.

Candice Clark menar att negativa självkänslor leder oss in i en ond cirkel. De kan göra oss oförmögna att uppfylla sociala roller och därför paradoxalt nog skapa objektiva villkor för en underordnad status. Oförmåga att återfå fattningen kan göra att personen känner sig underlägsen, löjlig eller otillräcklig. Negativa självkän-

Är överklassen, de rika och välbärgade annorlunda?

lor som en konsekvens av mobbning, psykning, förlöjliganden kan således förstärka individens mindervärde och på detta sätt bidra till att bekräfta hennes underordnade sociala position.

Och det är just det som den finska filosofen Ullaliina Lehtinen i boken *Underdog Shame – Philosophical Essays on Women's Internalization of Inferiority* ramar in under begreppet underordningens skam.¹¹ Underordningens skam undergräver självförtroendet och är destruktiv. Den för inte bara med sig missnöje med sig själv utan leder i värsta fall också till ett självhat. I mötet med ”överordnade” kan underordningens skam ta sig olika uttryck som till exempel i tystnad, undergivenhet, tveksamhet, självtvivel, underkastelse, ilska, misstänksamhet, provokativt, oförskämt och aggressivt uppträdande.

Är då överklassen, de rika och välbärgade annorlunda? Ja, hävdar den amerikanske professorn Paul Piff.¹² Deras livserfarenhet gör dem mindre empatiska, mindre altruistiska och mer själviska. De har svårt att knyta nära sociala band med andra. Signa-

lerar oftare ointresse för vad andra säger. Undviker ögonkontakt. Låginkomsttagare har mer ögonkontakt med andra och signalerar på olika sätt sitt intresse för vad andra har att säga. Studier visar också att de som har det knapert är bättre på att känna igen känslor hos andra än vad välbeställda är. Dessutom är de mer uppmärksamma på när människor är i behov av hjälp och stöd samt mer benägna att sträcka ut en hjälpende hand.

Överklassens söner och döttrar utstrålar en ”air” av märkvärdighet hävdar psykologen Else-Britt Kjellqvist i boken *Rött och vitt – Om skam och skamlöshet*.¹³ Oavsett egenskaper och vad de har åstadkommit i livet betar de sig, som om de självklart har något som andra saknar, vilket inte sällan får en att tro att så är fallet och man skäms över den egna bristen och blir därigenom bärare av skammen.

Skamkänslan och bristen på respekt

Socialpsykologiskt sett är skam en relationell känsla. Den amerikanske so-

Ojämlighet påverkar oss som individer, hur vi tänker, upplever och betar oss.

ciologen Erving Goffman främsta bidrag till våra kunskaper om relationer är att förlägenhetens skam, eller oftare en föreställning om förväntad förlägenhet, förekommer i nästan all social interaktion.¹⁴ Förlägenhet är inte någon irrationell impuls utan en del av det ordnade beteendet i sig självt och ett naturligt inslag i människornas umgänge med varandra även på arbetet. Människor i allmänhet är desperat oroliga över vilken bild andra har av oss och vi försöker hela tiden visa oss från den bästa sidan för att slippa skämmas. Undvikande av skam är en central drivkraft i mellanmänskligt beteende. Och han försöker föra i bevis att vi är extremt känsliga för vilken respekt som visas oss. Och då är frågan om denna känslighet och risken för skam ökar i samhällen som är mer ojämlika jämfört med samhällen som är mer jämlika.

Ökar risken för skam i ojämlika samhällen?

Ja, menar Wilkinson & Pickett i boken

Den inre ojämlikheten. Och de ger flera exempel på att skam och risken för skam ökar i mer ojämlika samhällen.

I en studie som de redovisar och som omfattade 35 000 personer från 31 länder fick man ta ställning till frågan i vilken grad de upplevde att människor såg ned på dem på grund av deras jobbsituation eller inkomst. Forskarna fann stora skillnader mellan länder med avseende på i vilken grad man instämde eller inte i påståendet. Statusstress ökade i takt med att inkomsten minskade. De som befann sig på toppen av inkomststegen var mycket mindre bekymrade om sin status än de som befann sig på botten av inkomststegen. Men statusstressen var högre för alla inkomstnivåer i mer ojämlika samhällen än i mer jämlika samhällen. Resultaten tyder på att större inkomstskillnader ökar vars och ens uppmärksamhet på vad andra tycker och tänker. Ojämlighet gör var och en ängslig inför status och hur de värderas av andra och triggas därmed den statusbundna skamkänslan.

Finns det en solidarisk skam?

Skam har med mänsklig värdighet att göra och den känslan visar att vi människor är sociala och tar intryck av vad andra tycker och tänker. Det finns en solidarisk potential i skamkänslan som tagits upp av flera författare bland annat den franske filosofen Jean Paul Sartre, den amerikanska filosofen Martha Nussbaum och den amerikanska journalisten och författaren Barbara Ehrenreich. Jean Paul Sartre ser en upprorisk potential i skamkänslan.¹⁵ För både filosofen Martha Nussbaum och journalisten Barbara Ehrenreich kan skamkänslan bidra till ett bättre samhälle genom att vi solidariskt ställer oss bakom dem som blivit kränkta och förorättade. Ehrenreich ställer i boken *Barskerapad – konsten att banka sig fram* frågan om det inte är vi som inte är fattiga som borde skämmas, för att människor tvingas ta underbetalda jobb som de inte kan leva på, när så många männ-

iskor lever i överflöd.¹⁶ Det är inte de fattiga som skall fördömas och skamgöras. Vi andra som inte är fattiga behöver känna skam inför samhällets orättvisor och utnyttjande av människor. Att komma till insikt om hur moraliskt felaktigt detta är innebär också att tillåta sig själv att känna skam. Då kan denna skam leda till konstruktiva samhällsförändringar. Martha Nussbaum kallar i sin bok *Hiding from Humanity Disgust, Shame and the Law* den här typen av skam för just konstruktiv skam.¹⁷ Den bottnar i normer som är moraliskt sett goda och som har som mål att alla människor skall känna sig inkluderade.

Rörelser som arbetarrörelsen, medborgarrättsrörelsen, kvinnorörelsen, handikapprörelsen och gayrörelsen, för att nämna några, har varit viktiga i kampen för människovärde. I rörelser av det slaget spelar känslor en viktig roll och inte minst omvandlingen av skamkänslor till känslor av stolthet och värdighet.

”Om dom där uppe i det blå inte längre vill förstå utan föraktar alla dom som ger dom mat ska pyramiderna till sist bli deras grav”

Jag kommer osökt att tänka på Mikael Wiehe och Keops pyramid. Den sista versen lyder:

*”Så det verkar som om det i varje tid
och i alla sorters folk finns några som
vill skapa pyramider där dom själva
sitter överst och har makten i sin hand
medan dom som lever nedanför dom
lyder Men om dom där uppe i det blå
inte längre vill förstå utan föraktar alla
dom som ger dom mat ska pyramiderna
till sist bli deras grav.”*

*Bengt Starrin
professor emeritus
bengt@starrin.nu*

Källhänvisning

1. Therborn, G. (2016). Ojämlighet dödar. Lund: Arkiv förlag.
2. Wilkinson, R. G. & Pickett, K. (2010). Jämlikhetsanden – Därför är jämlika samhällen nästan alltid bättre samhällen. Stockholm: Karneval förlag.
3. Wilkinson, R. G. & Pickett, K. (2018). Den inre ojämligheten. Stockholm: Karneval förlag.
4. Scheff, T. J. (1990). Microsociology. Discourse, Emotion, and Social Structure. Chicago: The University of Chicago Press.
5. Smith, A. (1759/2000). The Theory of Moral Sentiments. New York: Prometheus Books.
6. Marx, K. & Engels, F. (1968) Selected Works. New York: International Publishers.
7. Veblen, T. (1994/1899). The Theory of the Leisure class. London: Penguin Books.
8. Sennett, R. & Cobb, J. (1972). The Hidden Injuries of Class. New York: Vintage.
9. Scheff, T. J. (1990). Microsociology. Discourse, Emotion, and Social Structure. Chicago: The University of Chicago Press.
10. Clark, C. (1990). “Emotions and Micropolitics in Everyday Life: Some Patterns and Paradoxes of ‘Place.’” I: Kemper, T. D. (red). Research Agendas in the Sociology of Emotions. Albany: State University of New York Press.
11. Lehtinen, U. (1998). Underdog shame – Philosophical essays on women’s internalization of inferiority. Göteborgs universitet (akademisk avhandling).
12. Piff, P.K., Stancato, D.M., Côté, S., Mendoza-Denton, R & Keltner D. (2012). Higher Social Class Predicts Increased Unethical Behavior. Proceedings of the National Academy of Sciences 109(11): 4086-91.
13. Kjellqvist, E-B. (1993). Rött och Vitt – Om skam och skamlöshet. Stockholm: Carlssons.
14. Goffman, E. (1974/1959). Jaget och maskerna. En studie av vardagslivets dramatik. Stockholm: Rabén & Sjögren.
15. Sartre, J. P. (2004/1961). Preface to Wretched of the Earth by Frantz Fanon. New York: Grove Press.
16. Ehrenreich, B. (2003). Barskrapad – konsten att hanka sig fram. Stockholm: Leopard förlag.
17. Nussbaum, M. (2004). Hiding from Humanity – Disgust, Shame and the Law. Princeton: Princeton University Press.